

FTAXP 06.73.55

<https://orcid.org/0000-0001-6629-8581>

<https://orcid.org/0000-0002-3989-7631>

<https://orcid.org/0000-0002-2424-200X>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-50-72>

Экономикадағы жаһандық үрдіс және орнықты даму: әлемдік тенденциялар мен отандық тәжірибе

¹Б.К. Кадыров, ²Б.М. Исаков, ³М.Х. Кадринов

¹Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан

²Тұран-Астана университеті, Астана, Қазақстан

³С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹bekadoc@mail.ru, ¹bekakadyr_phd@mail.ru, ²iskakov82@mail.ru, ³mkadriinov@mail.ru)

Аннотация. Ұсынылып отырған ғылыми мақалада ғалымдардың, түрлі экономикалық мектептердің, халықаралық беделді ұйымдардың ғылыми еңбектерін оқып-зерттеу арқылы қазіргі қолданыстағы нарықтық сипаттағы дәстүрлі экономикалық үлгінің даму шегінде, экологиялық факторларды ескере отырып, орнықты дамуға көшудің жаңа модельдерін енгізу әрі дамытудан басқа балама жоқ екені анықталған. ХХІ ғасырдағы әлемдік тәртіптің архитектурасын қалыптастыру елдер, компаниялар арасындағы бәсекелестіктің өсіп келе жатқан күрделі процестерінің үйлесімі негізінде жүретіндігіне назар аударылған.

Бүгінде, дәстүрлі макро көрсеткіштер адамның әл-ауқатының өлшемі болып қала берсе, өзгеріс жолында үлкен кедергілер болады. Нарық тек тиімділікті көреді, ол әділеттілікті немесе тұрақтылықты сезінуге бейімделмеген. Осыған байланысты дәстүрлі экономикалық көрсеткіштерге назар аудару болашақта тұрақты дамуға көшуге кедергі келтіруі мүмкін. Өсудің ресми макроэкономикалық көрсеткіштерін емес, экологиялық және әлеуметтік мәселелерді көрсететін индикаторлар маңызды рөл атқаруы керек екендігі авторлармен нақтыланып, ұсыныстар мен жетілдіру жолдары айқындалған. Жаһандық сын – қатерлер ескеріліп, отандық тәжірибеге озық үлгілерді кіріктіру мүмкіндіктері қарастырылған.

Ғылыми мақалада ұсынылған барлық ұсыныстар мен кеңестер ғылыми негізделген және іс жүзінде атқарылатын сипатқа ие. Авторлар алынған нәтижелерді, қорытындылар мен ұсыныстарды дәйектеудің белгілі ғылыми әдістерін дұрыс әрі жеткілікті қолданды.

Түйін сөздер: орнықты даму, жаһандану, экономикалық өсу, жаңа экономикалық үлгі, қоршаған орта, экологиялық экономика.

Кіріспе

Тек пайданы барынша арттыруға және шығындарды азайтуға бағытталған, басқа іргелі негіздері жоқ экономиканың ұзақ мерзімді жаһандық дамуы табиғи, әлеуметтік және тіпті рухани ортаның елеулі деградациясына әкелді. Экологиялық проблемалар, жаһандық климаттың өзгеруі, әлеуметтік және гендерлік теңсіздік - ХХ ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басындағы елдер, корпорациялар мен адамдар үшін шиеленіскен жүйелік дағдарыстар мен жаһандық сын - қатерлердің бір бөлігі ғана. Бұл қақтығыс әлемге деген жаһандық көзқарасты қайта қарауға және орнықты дамудың маңыздылығын түсінуге әкелді [1].

Бүгінгі күнде әлемде даму саясатының нақты екі векторы анықталып отыр. Біріншіден – ол бүгінгі күні басымдыққа ие жаһандану процесі болса, екіншісі - әлемдік қауымдастық ресми түрде мойындаған, бірақ әлі күнге дейін шынайы өмірде толыққанды жүзеге асырудан өте алыс принцип ретіндегі - орнықты даму. Осыған байланысты жаһанданудың берік даму принциптерімен байланысын және өз кезегінде бұл принцип жаһанданудың жағымсыз әлеуметтік салдарына жауап ретінде пайда болған жаңа наразылық қозғалыстарымен қалай байланысты екенін анықтау өте маңызды [2. 44 б].

Зерттеу жұмысының нәтижесінде жоғарыда анықталған мәселелерге кешенді зерттеу жұмыстары жүргізіліп, қолданыстағы ғылыми теориялар талданды. Олардың ұлттық экономиканың қазіргі даму кезеңіне сәйкестігі айқындалып, орнықты дамудың негізгі факторлары мен көрсеткіштері нақтыланды. Қарқынды өзгеріп отыратын жаһандық геосаяси жағдай мен ұлттық экономиканы аймақтандыру жағдайындағы макроэкономикалық тұрақтылық үрдістері зерделеніп, Қазақстан мысалында тұтастай алғанда елдің, жекелеген өңірдің орнықты экономикалық дамуына ықпал ететін практикалық маңызы бар ұсынымдар жасақталды.

Мәселені анықтау, әдеби шолу

50-60 жылдардағы неолибералдық теориялар дамуды басым түрде өсумен анықтады. Экономикалық өсу ол кезде негізгі болып табылып, дамудың басты көрсеткіші, қозғалтқышы ретінде қарастырылды.

Өсу саясаты «төменге сырғу» қағидаты бойынша жалпы әл-ауқаттың артуына әкелуі керек деп күтілген. Нәтижелер күткенге қарама-қайшы болды. Керісінше «жоғарыға қарай сырғу» қағидаты орын алып - байлар одан әрі байыды, кедейлер абсолютті немесе салыстырмалы түрде кедейленді (ҚР бүгінде 1,5 млн адам кедейшілік шегінде өмір сүруде, бүкіл ел байлығының 90%-ы 10% адамның қолында).

Бүгінде, әлемде шамамен 1,2 миллиард адам «көп өлшемді кедейлік» жағдайында өмір сүреді. Бұл дегеніміз, олар бір адамға күніне 1,9 доллардан аз келетін табысқа ие. Көбінесе қажет, ең қарапайым инфрақұрылыммен қамтамасыз етілмеген (мы: дәретхана, ауыз су құбырлары тартылмаған), қажет дәрі-дәрмек, медициналық қызмет, білім алу мүмкіндіктерінен айырылған [3].

Қалыптасқан неолибералдық үлгінің залалын батыс бойынша модернизациялау мен индустриаландырудың экологиялық салдарынан да мысал ретінде көруге болады. Яғни, табиғи ортаға антропогендік әсер ету деңгейінің артып кетуі салдарынан табиғи тұрақтану, регенерациялану механизмдеріне негізделген қоршаған орта тепе-теңдікті сақтау қабілетінен айрылды (М-лы: XX ғасырдың басынан бастап материалдардың барлық түрлерін - 12 есе, оның ішінде биомассаны - 4,4 есе, бастапқы энергияны - 12 есе, қазба отын көздерін - 16 есе, металл кендерін - 43 есе, құрылыс материалдарын өндіруге арналған шикізатты - 59 есе тұтыну үлкен жылдамдықпен өсті; 1998-2017 жылдар аралығында шамамен бүкіл әлемдегі апаттардан тікелей экономикалық шығындардың 3 трлн. АҚШ долларының 77%-ы климат өзгерісімен байланысты болған; соңғы 100 жылда бүкіл әлемде табиғи сулы-батпақты жерлердің шамамен 50-70%-ы жоғалып кеткен; әлемде пайда болған қалдықтардың көлемі тез өсуде, қазір шамамен 2 миллиард тонна қатты қалдықтар пайда болған, ал 2050 жылға қарай олардың көлемі 3,4 миллиард тоннаға дейін артады деп болжануда).

Осындай дамудың дәстүрлі типтегі дағдарысы, өсу шегін түйсіну мен экологиялық апат қаупінің артуы жаңа балама экономикалық модель іздеуге түрткі болуда [2. 45 б].

Туындап отырған қазіргі экологиялық проблемалар белгілі бір дәрежеде экономикалық ой-ілімнің артта қалуынан да деп білеміз. Экономикалық ғылымның классиктері А.Смит және Д.Рикардо, олардан кейінгі экономикалық мектептер мен ғалымдар да экономикалық дамудың экологиялық шектеулеріне аса мән берген жоқ.

Тек, XX ғасырдың 70-ші жылдарынан бастап қана, ал біздің елімізде 1990 жылдан бері, экологиялық-экономикалық дамудың жаңа концепциялары жасала бастады. Экологиялық шиеленістің күшеюі, алдағы уақытта экономиканың фронтальді дамуының қауіптілігі көптеген елдерді экологиялық факторларды ескеруге әрекет жасауға мәжбүрледі, табиғатты қорғауға байланысты мемлекеттік құрылымдар, арнайы нормативтік құжаттар пайда бола бастады (мысалы, «Қоршаған ортаны қорғау туралы» заң Ресей Федерациясында 1991 жылы, Қазақстан Республикасында 1997 жылдары қабылданды, табиғатты қорғау бойынша халықаралық ұйымдармен байланыс орнатыла бастады) [4].

«Орнықты даму» түсінігін әлемдік ғылым мен саясатқа БҰҰ Бас ассамблеясымен 1984 жылы құрылған қоршаған орта және даму бойынша Халықаралық комиссиясы енгізген.

«Біздің ортақ болашағымыз» баяндамасында орнықты даму «қазіргі уақыт қажеттіліктерін қанағаттандыратын, бірақ болашақ ұрпақтың өз қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетіне нұқсан келтірмейтін даму» ретінде анықталған.

Баяндамада көрсетілгендей: «экономиканың және қоғамның прогрессивті өзгеруі дамумен тығыз байланысты; ресурстарға қол жетімділіктің өзгеруі және халықтың әртүрлі топтары арасында шығындар мен кірістерді бөлу сияқты мәселелерге даму саясатын әзірлеу кезінде назар аударылған жағдайда ғана орнықтылықты қамтамасыз етуге болады. Кедейлік пен әділетсіздік өркендеген әлем, әрқашан экологиялық және басқа дағдарыстарға ұшырайды», - делінген [5].

Көріп отырғанымыздай, кедейлік, әділеттілік, экологиялық сияқты мәселелермен күрес орнықтылықты қамтамасыз етудің негізгі факторы болып табылады. Дана халқымызда жақсы нақыл сөз бар: «Әділдік, халықтың тыныштығы мен тәртібі, ал басшылардың сәні мен көркі» – деген. Бүгінде, елімізде мемлекет пен қоғамның трансформациясы, экономиканың жаңа модельдерге бет бұруға әрекет жасауы байқалады, атап айтар болсақ - ел президентінің Қазақстан халқына жолдаулары: 2022 жылдың 16 сәуіріндегі «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы (бұл жолдауда халыққа қажетті реформаларды жүзеге асыру бағыттары айқындалып, тәуелсіз 30 жылда жіберілген қателіктерді жоюдың қажеттіліктері айқындалды); 2023 жылдың 1 қыркүйегіндегі «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» (басым түрде елдің әлеуметтік – экономикалық мәселелеріне бағытталды, жаңа қазақстандық экономикалық саясатты жүзеге асыруға негізделіп, қажет құрылымдық өзгерістер жасау ұсынылды); «Қазақстан – 2050» Стратегиялық бағдарламасы, онда: «2030 жылғы Қазақстан таза ауасы мен мөлдір суы бар таза және жасыл ел болуға тиіс. Өнеркәсіптік қалдықтар мен радиация енді біздің үйлеріміз бен бақтарымызға кіре алмайды. Біздің балаларымыз бен балаларымыздың балалары салауатты жағдайда толыққанды өмір сүреді», - деп жазылған [6].

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы әлемдік қоғамдастықтың толыққанды қатысушысы ретінде «XXI ғасырға арналған күн тәртібінде» (Рио-де-Жанейро, 1992 жыл) және Мыңжылдық Саммиттің (Нью-Йорк, 2000 жыл) және Орнықты Даму жөніндегі Әлемдік Саммиттің (2002 жыл, Йоханнесбург) декларацияларында қойылған тапсырмаларды орындау жөніндегі міндеттемелерді өзіне қабылдады, орнықты дамуға қол жеткізу бағытында бірқатар шаралар қолданды [7].

Нақтырақ айтсақ, 2021 жылы «Қазақстандықтардың әл-ауқатын арттыруға бағытталған орнықты экономикалық өсу» (2021-2025 жж), «Жасыл Қазақстан» (2021-2025 жж) ұлттық жобалары, Қазақстан Республикасының 2006-2024 жылдарға арналған орнықты даму тұжырымдамасы, Қоршаған ортаны қорғау туралы Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 15 шілдедегі № 160-І Заңы (2006 ж күшін жойды) қабылданып, сәйкес іс-шаралар жүзеге асырыла бастады.

ҚР Ұлттық Экономика министрлігінің Экономикалық зерттеулер институты (ERI) Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жоспарлау құжаттары жүйесіндегі орнықты даму мақсаттары мен міндеттерінің интеграциясын бағалады (жалпы саны 17) (Сурет 1).

Осы бағалау негізінде ОДМ-ды 4 санатқа бөлуге болады:

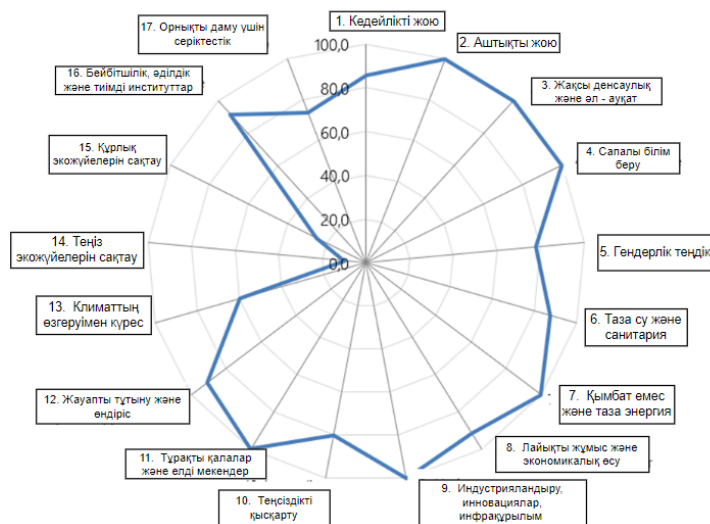
Толық қамту: ОДМ 2. «Аштықты жою» (100%), ОДМ 3. «Жақсы денсаулық және әл-ауқат» (100%), ОДМ 4. «Сапалы білім беру» (100%), ОДМ 7. «Қымбат емес және таза энергия» (100%), ОДМ 9. «Индустриаландыру, инновациялар, инфрақұрылым» (100%), ОДМ 11. «Тұрақты қалалар және елді мекендер» (100%);

Жоғары қамту: ОДМ 8. «Лайықты жұмыс және экономикалық өсу» (91,7%), ОДМ 16. «Бейбітшілік және сот әділдігі» (91,7%), ОДМ 12. «Жауапты тұтыну және өндіріс» (90,9 %);

Салыстырмалы түрде жоғары қамту: ОДМ 1. «Кедейлікті жою»(85,7%), ОДМ 6. «Таза су және санитария»(87,5%), ОДМ 10. «Теңсіздікті қысқарту» (80%).

ОДМ орташа және төмен қамту: ОДМ 5. «Гендерлік теңдік» (77,8%), ОДМ 17. «Орнықты даму үшін серіктестік» (73,7%), ОДМ 13. «Климаттың өзгеруімен күрес» (60%), ОДМ 15. «Құрлық экожүйелерін сақтау» (25%), ОДМ 14. «Теңіз экожүйелерін сақтау» (10%) [8].

Сурет 1 Орнықты даму мақсаттарының (ОДМ) ҚР мемлекеттік жоспарлау құжаттарының жүйесіне (МЖҚЖ) интеграциясы (2022 жылғы жағдай бойынша)

Ескерту: [7] деректер негізінде құрастырылған

Осы жүргізілген мониторинг, қабылданып жатқан бағдарламалар, жобалар еліміздің мемлекеттік жоспарлау құжаттарының жүйесінде орнықты даму мақсаттары қарастырылып, атқару межелері анықталғанын көрсетеді.

Реформа, сол реформа жасау үшін ғана емес, нақты, өзекті мәселелерді шешу үшін, халықтың әл-ауқатын көтеру үшін жасалуы тиіс.

БҰҰ-ға ұсынылатын жыл сайынғы берілетін Қазақстанның орнықты даму статистикасы барлық межелер бойынша оң динамиканың бар екендігін көрсетеді. Бірақ, нақты жағдай аумақтар бойынша ұсынылған статистика мәліметтеріне сәйкес келмеуде.

Орнықты дамудың басты принципі қоршаған ортаға зиян келтірмей, болашақ ұрпақтың өз қажеттілігін қамтамасыз ете алуына жағдай жасау. Бірақ, осыны түйсіну елімізде өте төмен, басым түрде жекеменшік секторында ғана емес, мемлекеттік құрылымдарда да әлемге белгілі құбылыс «гринвошинг» үрдісі белең алған секілді. Яғни «компаниялар ақшаны экоимиджге жұмсайтын, бірақ қоршаған ортаға теріс әсерді азайту үшін ештеңе жасамайтын маркетингтік қадам» [9].

Негізінен мызғымас болып көрінген «экономикалық өсу - прогрестің кепілі», «алдымен экономикалық өсу, содан кейін экологиялық мәселелерді шешу», «алдымен

табыс табу, содан кейін экология», «дағдарысты жеңу керек, содан кейін экология туралы ойлану керек» және тағы басқалар сияқты қалыптасқан тұжырымдармен байланысты даму мәселесіне көзқарасты түбегейлі өзгерту қажет [10. 51 б].

Зерттеу әдістері

Ғылыми мақаланың теориялық және әдіснамалық негізін жоғарыда атап өтілген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде тұжырымдалған экономиканың жаһандану және орнықты даму теориясы саласындағы ғылыми негіздемелері; БҰҰ-ның, Қазақстан Республикасының бағдарламалық құжаттары, тұжырымдамалары; зерттелетін мәселелер бойынша мемлекеттік нормативтік-әдістемелік және нұсқаулық материалдар; зерттелетін мәселелерге арналған ғылыми конференциялар, мерзімді басылымдар, статистика ұйымдарының ресми мәліметтері, талдау-есептеме материалдары құрады.

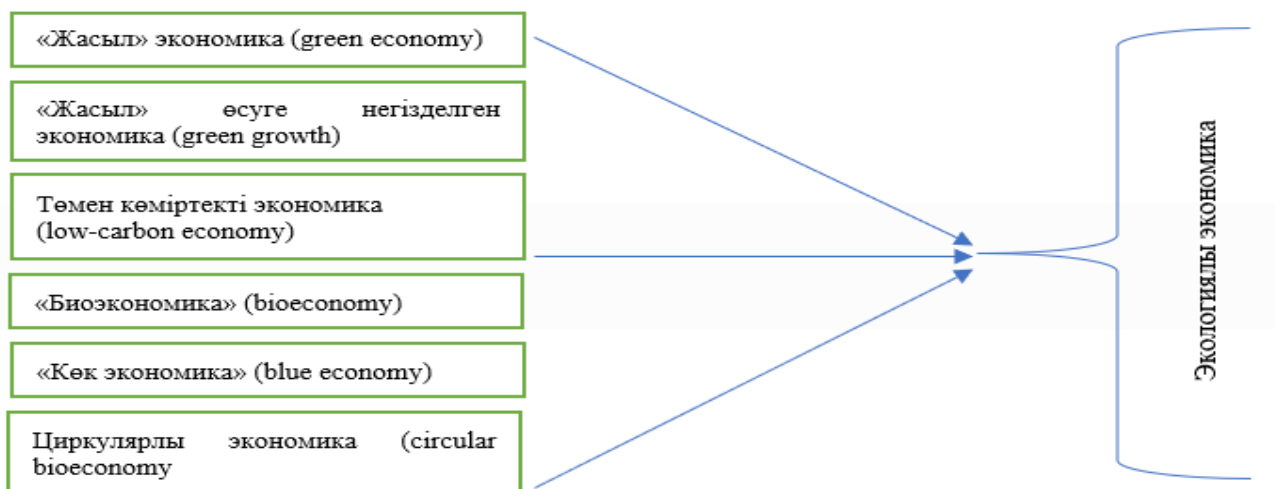
Жұмыста ғылыми-зерттеудің жалпы ғылыми және арнайы әдістері қолданылды: диалектикалық әдіс, тарихи-логикалық талдау және жалпылау, нақты деректерді статистикалық өңдеу әдістері, SWOT - талдау.

Нәтижелер мен талқылау

2012 жылдан кейін орнықты дамуға көшу (оның шеңберінде жаңа экологиялық тұрақты экономикаға) ХХІ ғасырда адамзат дамуының басты бағыты ретіндегі мәртебесін бекітті. Бұл мәртебені мақұлдау БҰҰ конференцияларының соңғы уақыттағы тұжырымдамалық құжаттарында көрініс тапты. Мұнда ХХІ ғасырда адамзаттың дамуын анықтайтын және барлық елдер, соның ішінде Қазақстан мақұлдаған БҰҰ-ның үш құжатын бөліп көрсетуге болады: «Біз қалаған болашақ» (2012) ХХІ ғасырдағы «жасыл» экономика базасына айналуға тиіс орнықты даму тұжырымдасына негізделген адамзаттың болашағын анықтайды; «2030 жылға дейінгі кезеңге арналған Орнықты даму саласындағы күн тәртібі» (2015), мұнда тұрақты даму мақсаттары айқындалған (Sustainable Development Goals) (2016-2030); «Париж климаттық келісімі» (2015), 2030-2050 жылдарға дейінгі әлемдегі және барлық елдердегі климаттық қауіпке қарсы күрестің басымдықтарын айқындайды, бұл күрестің маңызды міндеті ретінде әлемде төмен көміртекті экономиканы (low-carbon economy) қалыптастыру қажеттілігі атап өтілген [10. 78-79 б].

Орнықты даму тұжырымдамасын трансформациялаудың үшінші кезеңі басталды, ол теорияда да, оның практикалық түсіндірмелерінде де жан-жақты әлеуметтік-экологиялық-экономикалық кешенге ие болды. Осы Тұжырымдама шеңберінде әлемде экологиялық факторларды ескерумен байланысты экономиканың жаңа модельдері қалыптасты. Дегенмен ұсынылған модельдер «жасыл экономиканың» құраушы формалары ретінде қарастырылса, біздің зерттеу нәтижесі негізінде бұл үлгілер жаңа «экологиялы экономиканы» қалыптастырушы өзара байланысты жүйе

ретінде ұсынылады. ҚР экономикасының жаңа моделі де осы бағыттар негізінде құрылуы тиіс деп есептейміз (Сурет 2):

Сурет 2 Қазіргі кездегі экономиканың жаңа үлгісі және оның нысандары
Ескерту: [10] дерек көзі негізінде автормен құрастырылған

Экологиялық басымдық таяу болашақта радикалды экономикалық, құрылымдық-технологиялық өзгерістерге, дәстүрлі секторларды реформалауға, мемлекеттік және нарықтық реттеудегі тұтынушылардың мінез-құлқына өзгерістеріне әкеледі және ол алдағы жылдары одан да күшті болады.

Еліміз үшін экономика мен қоршаған орта арасындағы қайшылықтарды шешудің негізі жаңа «экологиялы экономика» қалыптастыру болып табылады.

Экологиялы экономиканы қалыптастыру қатаң ережелер жиынтығы болмауы керек, әр ел өзінің ұлттық бағдарламаларына, стратегияларына және тұрақты дамудың басымдықтарына сәйкес тиісті тәсілді таңдай алады. Ал, осы құжаттар мазмұны сол елдің ұлттық құндылықтарына, мүдделеріне, мәдениетіне негізделіп жасалуы шарт, олай болмаған жағдайда ешбірі өзінің мақсатына жетпейді [10. 16-17 б].

Шикізат өндіруге бағдарланған экономиканың зияндылығын түсіну Қазақстанды 2006 жылы экономиканы әртараптандыруға және шикізаттық тәуелділіктен кетуге бағыт қабылдауға мәжбүр еткенмен, қабылданған шаралар жағдайды түбегейлі өзгертпегенін көріп отырмыз.

Бүгінгі күні шикізат ресурстарын өндіру және сату экономика емес екені түсінікті, ал туризм, ойын-сауық, сауда және тамақтану сияқты салалардың қызметтері де кез-келген уақытта эпидемиологиялық сипаттағы сыртқы факторлардың әсерінен тоқтатылуы мүмкін.

Сондықтан, өнеркәсіптік өндіріс, ауылшаруашылық өндірісі кез-келген толыққанды экономиканың негізі болып табылады. Әр түрлі тауарларды, бірінші кезекте тіршілікті қамтамасыз ету мен қауіпсіздікке байланысты тауарларды өндіру мен шығаруды кез-келген мемлекет кез-келген жағдайда қамтамасыз етуі тиіс. Осы

орайда ҚР эконмикасы қаншалықты сыртқы тауарларға тәуелді және отандық қандай өнімдер экспортталады, талдау жасап көрейік (Сурет 3).

Сурет 3 ҚР негізгі тауар топтары бойынша экспорт/импорттың құрылымы (2023 жылғы қаңтар-тамыз, %)

Ескерту: [12] ҚР Ұлттық Статистика бюросы деректері негізінде автормен жасалды

Суреттен көріп отырғанамыздай, еліміз бойынша сыртқа шығарылатын тауарлар көшін минералды өнімдер, оның ішінде энергетикалық шикізат өнімі бастап түр (66,3%), импорттың басым үлесі ғылыми сыйымдылығы жоғары машина, жабдық, құралдар мен аспаптар еншісінде (45,3%). Салыстырмалы түрде импорттан экспортың үлесі жоғары болғанымен, экономикамыздың экстенсивті, техногендік сипатта екені айқын, қоршаған ортаға зиян келтірмеуді былай қойғанда, елде тіршілікті қамтамасыз ету мен қауіпсіздікке байланысты тауарларды өндіру мен шығару өте төмен деңгейде екенін көреміз. Осындай жағдайда ҚР Президенті жолдауында көрсетілген «экономикамыздың тұрақты өсімін 6-7 пайызға жеткізу және 2029 жылға қарай ұлттық экономиканың көлемін 2 есеге ұлғайту» орнықты дамуды қалыптастырудың сапалық шаралар арқылы емес, фронтальді экономиканың табиғи сыйымдылығы жоғары ресурстарына негізделері анық.

Алғашында шикізат бағытында дамып кейін өңдеуші секторға, отандық тауарды импорттауға көшкен көптеген елдерді мысал ретінде келтіруге болады: Сингапур, Біріккен Араб әмірліктері, Жапония, Катар және с.с. Біздің елімізде, өндіруші саладан – өңдеуші салаға өту күрделі, қарама-қайшылықты жағдайда. Әлі күнге дейін заманауи, орнықты дамуды айтпағанда, жаһандық талаптарға дайын емеспіз, экономикада сәйкес инфрақұрылым жеткіліксіз (м-лы: ауыл шаруашылығы техникасының 80 пайызы, су шаруашылығы нысандарының 60 пайызы тозып тұр). Инфрақұрылымның әбден тозуы халықтың тұрмыс сапасына, қоршаған ортаның ластануына тікелей әсер

етеді. Ал әлемдік зерттеулерге сәйкес қоршаған ортаның нашар жағдайы аумақтың ластану және деградация дәрежесіне байланысты жалпы аурудың 20%-ын және онкологиялық аурулардың 50%-ың пайда болуының себебі (елімізде халықтың қатерлі ісікпен ауыру динамикасын мысал ретінде айтуға болады, диагнозы өмірінде бірінші рет қойылған аурулар саны 2022 жылы 2020 жылмен салыстырғанда 17,3%-артқан, яғни 31,5-38,1 мың адам санына, әсіресе экологиялық апатқа ұшыраған аймақтарда жыл сайын арту тенденциясына ие) [12].

Қазір әлемде геосаяси ахуал ушығып тұр. Барлық жерде ресурстар үшін талас жүріп жатыр. Климаттың өзгеруі, азық-түлік қауіпсіздігі және демографиялық тұрғыдан орнықты даму ең өзекті мәселеге айналды. Бір сөзбен айтқанда, адамзат тарихында бұрын-соңды болмаған сын-қатерлер мен түбегейлі өзгерістер дәуірі басталды [13].

БҰҰ болжамдарына сәйкес әлем халқы 2040 жылға қарай 9 миллиардқа дейін өседі, ал орта таптың тұтынушылары келесі 20 жылда 3 миллиард адамға өседі, ресурстарға сұраныс геометриялы прогрессия түрде артады. Ал, 2030 жылға қарай әлем халқының азық-түлікке деген қажеттілігі кем дегенде 50%-ға, энергияға - 45%-ға және су ресурстарына - 30% - ға артады және мұның бәрі қоршаған орта жағдайының шекті көрсеткіштері экстенсивті экономикалық өсуге жаңа шектеулер қойған сәтте болады.

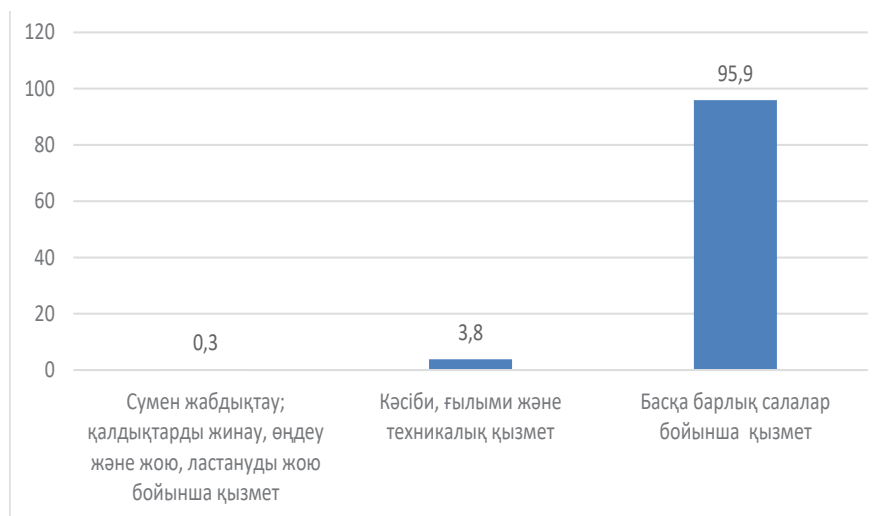
Сондай-ақ алдағы онжылдықтарда әлемдік азық-түлік бағасының нақты есептеуде 30-50%-ға өсуін күтуге болады. Бұл бағаның тұрақсыздығын арттырады және жүздеген миллион адамдардың жағдайын нашарлатады (бүгінгі күннің өзінде халқымыздың басым бөлігі бағаның күн сайын шарықтап өсуі салдарынан табысының 70%-ын азық-түлік тауарларын сатып алуға жұмсауға мәжбүр болуда, табысы жетпегендері несиеге алу фактілері жиілеуде) [10. 36 б].

Сонымен қатар, әлемнің көптеген ғалымдары бірауыздан «егер мемлекет азық-түліктің 25 пайызын сырттан алса, бұл ел азық-түлік қауіпсіздігін жоғалтады» деген қорытындыға келген. Еліміздің Ауыл шаруашылығы министрлігінің мәліметі бойынша, Қазақстан сүттің шамамен 40 %-ың, еттің 29 %-ың, қанттың 94 %-ың және көкөністердің 43 %-ың импорттайды.

Осыдан кейін еліміздің азық-түлік қауіпсіздігі туралы айту қиын. Ауыл шаруашылығының шикізаттық сипаты азық-түлік қауіпсіздігіне кедергі келтіреді. Елдегі ауылшаруашылық өнімдерінің 80 %-ы шикі түрде өндіріледі, ал технологиялық артта қалушылыққа байланысты біз дайын өнім шығара алмаймыз [14].

Заманауи ғылымға сүйенбесе, жаһандық үрдістерге төтеп беру, орнықты даму идеясын жүзеге асыру былай тұрсын ауылшаруашылығы ғана емес барлық салаларымыз жай тоқырауға емес, құрдымға кетеді.

Басқа елдер қомақты табыс көзіне айналдырған ғылыми қызмет, қалдықтарды өңдеу салалары бойынша еліміз айтарлықтай табысқа қол жеткізе алмауда. ҚР-ың өндіріс әдісімен есептелген экономика салалары бойынша жалпы ішкі өнім құрылымы келесі көрсеткіштермен сипатталады (Сурет 4)

Сурет 4 Өндіріс әдісімен есептелген экономика салалары бойынша жалпы ішкі өнім құрылымы (2023 жылдың қаңтар – маусым айлары, %)

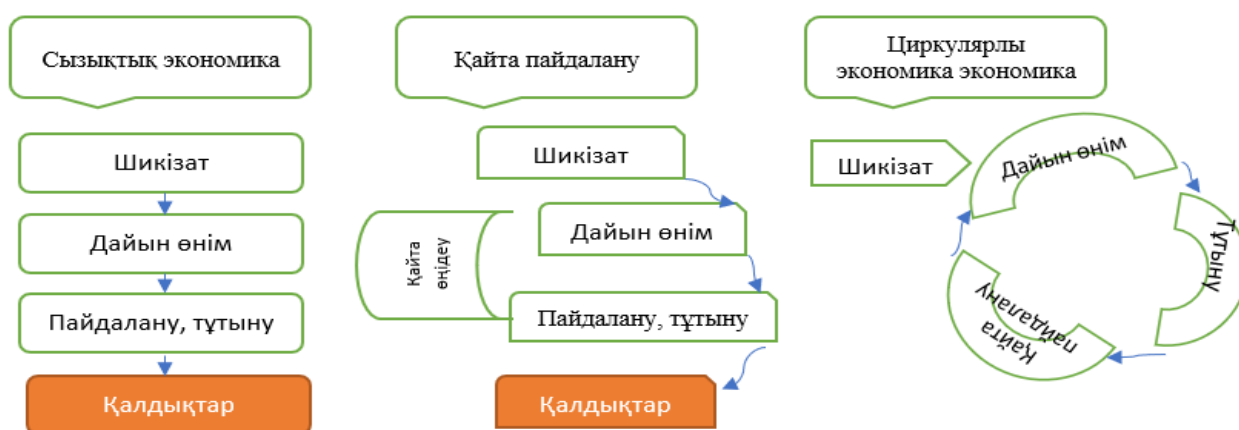
Ескерту: [15] ҚР Ұлттық Статистика бюросы деректері негізінде автормен жасалды

Диаграммадан көріп отырғанымыздай өндіріс әдісімен есептелген экономика салалары бойынша жалпы ішкі өнім құрылымында кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет 3,8 %-ды құраса, сумен жабдықтау, қалдықтарды жинау, өңдеу және ластануды жою қызметтері өте төмен 1 %-ға жетпейтін көрсеткішке ие (0,3 %). Кешенді түрде құрылымдық өзгерістер қажет. Осы келтірілген экономикалық талдау нәтижелері елімізде орнықты даму деңгейінің төмендігін нақты сипаттайды. Жеделдетіп жоғарыда ұсынылған экономиканы дамыту үлгілерін қарқынды енгізуіміз керек, ендігі салғырттық терең дағдарыстарға әкеледі.

Әлем елдері бүгінде экономиканың циркулярлы бағытын, тұйықталған цикл экономикасын тиімді пайдалануда, сол арқылы қоршаған орта мәселесін шешіп, қалдықтарды қайта өңдеу арқылы пайда, тиімділік көрсеткіштерін арттыруда. Қайталама ресурстардан өндірілген тауарлардың әлемдік нарығын шамамен бағаласақ 100 миллиард еуроны құраған, бұл нарыққа АҚШ, ЕО және Қытай экономикалары негізгі үлес қосуда.

Германияда циркулярлы экономика айналымы жылына шамамен 50 миллиард еуроға жетсе, Нидерландыдағы оның жылдық әсері 232 233 7,3 млрд еуроны құрап, 54 мың қосымша жұмыс орнын ашуға мүмкіндік берген. Қалдықтарды қайта өңдеу саласындағы ең озық елдердің бірі - Швеция. Елдің тиісті қуаттылықты дамытқаны соншалық, елде қалдықтар тапшылығы пайда болған, тіпті қалдықтарды көрші елдерден сатып алауда. Ал, Жапонияда қалдықтарды бөлек жинау ұзақ уақыт бойы енгізілді, нәтижесінде бір ғана мысал, пластик, полиэтилен өнімдерімен ластану сияқты жаһандық проблемамен сәтті күресуге мүмкіндік алып, оларды жою деңгейін 80% - дан асыруға қол жеткізді.

Сондай-ақ, бұл елде құрылыс материалы ретінде алдын-ала өңделген өндіріс қалдықтары кеңінен қолданылады. Осы материалдан Нагоя мен Осака қалаларында халықаралық әуежайлар орналасқан жасанды аралдар салынды. Елімізге де осындай озық тәжірибелерді негізге ала отырып, циркулярлы экономика элементтерін енгізу жоғарыда диаграммада көрсетілген қызмет түрлерінің жанданып, ғылым, білімнің тиімді шоғырлануына мүмкіндік жасар еді. Әлемде шикізат ағымының түрлі экономикалық үлгілері белгілі, ал тиімділік жағынан циркулярлы экономикаға балама жоқ (Сурет 5).

Сурет 5 Әртүрлі экономика үлгісіндегі шикізат, ресурс ағымы

Ескерту: [10] деректер негізінде құрастырылған

Бір адамның қажеттілігін қанағаттандыру үшін әлемде жылына шамамен 20 тонна (кейбір бағалаулар бойынша 45 тоннаға дейін) әртүрлі шикізат өндіріледі. Соның шамамен 2-4%-ы ғана дайын өнімге ауысады (неғұрлым оптимистік бағалаулар бойынша 6-7%-ға дейіні). Қалғанының бәрі өндірістің барлық аралық кезеңдерінде пайда болатын қалдықтарға айналады. Соңғы өнімнің өзі де қалдықтарға айналады. Халықаралық зерттеу ұйымдарының қазіргі қолда бар көрсеткіштері қалдықтардың массасы жыл сайын артып, бүгінде маңызды мәнге жеткенін көрсетеді. Сондықтан қалдықтарды барынша азайту халықаралық ауқымдағы, соның ішінде біздің елімізде стратегиялық міндет болып табылады.

Орнықты экономикалық дамудағы келесі еліміздегі өзекті мәселелердің бірі – су ресурсы. Еліміз үшін судың маңызы мұнай, газ немесе металдан кем емес.

Жыл өткен сайын халқымыздың саны да, экономикамыз да өседі. Бұл – қалыпты құбылыс. Сол себепті 2040 жылдарға қарай Қазақстандағы су тапшылығы 12-15 миллиард текше метрге жетуі мүмкін.

Бұл проблема жаһандық сипатқа ие, жер шарында 2,2 миллиард адам қауіпсіз ауыз су көздеріне қолжеткізе алмауда. Ғалымдардың пікірінше 2030 жылға қарай судың жетіспеушілігіне байланысты 700 миллион адам тұрғылықты жерінен кетуге мәжбүр болуы мүмкін деп болжануда. Жалпы бұл жағдай елімізді де айналып өтпесі анық.

ҚР-сы трансшекаралық су көздеріне тәуелді ел. Өзендердің жалпы су ресурстары 101 км³ құрайды, оның 57 км³ Қазақстан аумағында қалыптасса, қалған көлем көршілес мемлекеттерден келеді: Ресей-8 км³, Қытай — 19 км³, Өзбекстан — 15 км³, Қырғызстан-3 км³. Соңғы мәліметтер бойынша, Қазақстан аумағы бойынша жер асты суларының болжамды ресурстарының жалпы көлемі тәулігіне 176 млн. текше метрді құрайды, оның ішінде тұщы су шамамен 63% немесе 111 млн. текше метр.

Ел экономикасын орнықты дамытуға су тапшылығы аса кедергі болып отыр. Қазір бұл ұлттық қауіпсіздік мәселесіне айналды. Сырттан келетін су азайып барады. Сол судың өзін тиімсіз пайдалану жағдайды одан әрі ушықтыруда. Судың 40 пайызы құмға сіңіп жатыр. Еліміздің кейбір өңірлерінде суды ең көп жұмсайтын ауыл шаруашылығы саласында оның 40 пайызы босқа ысырап болуда.

Су үнемдейтін технологияларды енгізу – аса маңызды және шұғыл міндет. Сондықтан тиімді тәсілдер ұсыну қажет. Суды үнемдейтін технология өте баяу енгізілуде. Суды шақтап пайдалану мәдениеті де жоқ.

Мәселені шешудің бірнеше жолдары бар, 95%-ы құрғақ аудандардан тұратын, тұщы ауыз су алудың жаңа тәсілдерін іздеуді үнемі жүргізіп отырған Израильдің озық тәжірибесін ғана мысал ретінде айтуға болады: желілерден судың ағып кетуін анықтаудың прогрессивті әдістері, жаңбыр суын жинау және өңдеу жүйелері, кәріз суларын қайта тазалап, тұтыну технологиясы, сондай-ақ су шығынын өлшеу, су бағасының саясаты, жоғары құнды дақылдарға көшу, термалды суларды қайта пайдалану, компьютерлендіру және суаруды қашықтан басқару сияқты инновациялық әдіс-тәсілдер аталған мемлекетті толық су тапшылығы мәселесін шешуге мүмкіндік беріп отыр [16].

Бүгінде жаһандық экономика және халықаралық еңбек нарығы түбегейлі өзгеруде. Технологиялық бәсеке қызып тұр. Барлық жерде ресурстар үшін талас жүріп жатыр.

Осындай аса маңызды шақта қажет экономикалық серпіліс жасауға еліміздің мүмкіндігі жоқ емес, бар. Жеделдетіп жаңа экономикалық үлгіге өтуіміз керек. Бұл жұмысты батыл жүргізуіміз қажет. Басты мақсат – қағаз жүзіндегі биік жетістіктерге қол жеткізу емес, шын мәнінде халықтың тұрмыс сапасын жақсарту болуға тиіс [13. 10 б].

Қазақстанның экономикалық дамуының жаңа парадигмасы еліміздің бәсекелік артықшылықтарын тиімді пайдалануға және өндіріс саласындағы еңбек, капитал, ресурстар, технология сияқты негізгі факторлардың әлеуетін барынша ашуға негізделуі тиіс. Жаһандық тенденцияларды ескере отыра ҚР орнықты даму жағдайын басымдықтар мен сын қатерлерді ескере отыра SWOT-талдау негізінде қарастырсақ:

Күшті жақтары (S)

- ресурстық мүмкіндік, табиғи қордың жоғары болуы;
- орнықты даму мақсаттарын жүзеге асыру бойынша әлемдік қоғамдастықтың толыққанды қатысушысы;
- ҚР мемлекеттік жоспарлау құжаттары жүйесіндегі орнықты даму мақсаттары мен міндеттері максималды ескерілген, интеграцияланған (бағдарламалар, ұлттық жоба, тұжырымдамалар);
- геосаяси тұрақтылық пен бейбітшілік;
- мемлекеттік қызметтерді көрсетуді цифрландырудың жоғары қарқындылығы.

Әлсіз жақтары (W)

– орнықты даму мақсаттарының орындалуының жалпы халықтық сипатқа ие болмуы (экологиялық білім беру, насихат іс-шараларының тиімсіздігі, жалпы халықтың жергілікті аумақтарда нақты оң өзгерістерді көрмеуі, экологиялық, экономикалық сауаттылықтың қарапайым халық арасында ғана емес, мемлекеттік құрылымда төмендігі);

– экономиканың басым түрде фронтальді сипатта, ресурстық, табиғи сыйымдылығы жоғары бағытта дамуы, макроэкономикалық көрсеткіштерге негізделген өсуге ұмтылу, оларда экологиялық факторлардың ескерілмеуі;

– еліміз бойынша статистикалық мәліметтердің шынайы жағдаймен үйлеспейтіндігінің орын алуы («гринвошинг» үрдісінің белең алуы, экономикалық әрекеттер әсерінен қоршаған ортаға келтірілген зиян өлшемдерінің жоқтығы, есепке алынбауы, жалған статистикалық мәлімет кесірінен жоспарлау, болжауды дұрыс жүрізу мүмкін еместігі);

– сумен жабдықтау, қалдықтарды жинау, өңдеу және ластануды жою қызметтері үлесінің төмендігі (ЖІӨ шаққанда 0,3%);

– қажет шешімдер қабылдау мен батыл іс-әрекет жасауда мемлекеттік билік тармақтарының, құрылымдардың, жергілікті атқарушы ұйымдардың «дәрменсіздік» танытулары (кәсіби, білікті құзірет-дағдылардың жетіспеуі, жауапкершіліктен жалтару, пассионарлы қасиеттердің болмауы).

Қауіп-қатер (O)

– экономикалық бағыттың басым түрде антропогендік сипатта болуы болашақта орнықты дамуға әкелмейді (шикізат базасы ретінде қалып, дамыған елдерге экожүйе қызметін ұсынушы, сыртқы әсерлерге төтеп бере алмайтын мемлекетке айналады);

– кедейлік пен әділетсіздік өркендеген мемлекет, әрқашан экологиялық және басқа дағдарыстарға ұшырайды;

– құжаттар мазмұны еліміздің ұлттық құндылықтарына, мүдделеріне, мәдениетіне, жергілікті ерекшеліктеріне негізделіп жасалмаса ешбірі өзінің мақсатына жетпейді, халық, бизнес және билік өкілдері арасында тиімді конструктивті диалогтың болмауы қалыптасқан мәселені шешуге әрдайым теріс әсер етеді;

– адамзат тарихында бұрын-соңды болмаған сын-қатерлер мен түбегейлі өзгерістер макроэкономикалық көрсеткіштерге негізделген фронтальді экономикалық өсуімізді тежейді (әлемдік «нәлдік өсу», «өсуге қарсы», «экотопия» тұжырымдамалары шеңберінде);

– елдегі инфрақұрылымның әбден тозуы халықтың тұрмыс сапасына, қоршаған ортаның ластануына тікелей әсер етіп, әлеуметтік шиеленісті арттырады, ал қоршаған ортаның ластануы әлемдік зерттеу нәтижесіне сүйенсек тұрғындар арасында 20% барлық аурудың, 50% онкологиялық аурудың себебі болады;

– заманауи ғылымға сүйенбесе, ауыл шаруашылығы, өндіріс саласы жай тоқырауға емес, құрдымға кетеді (білім – ғылым – өндіріс байланысы тиімді, жүйелі емес);

– бірінші кезекте тіршілікті қамтамасыз ету мен қауіпсіздікке байланысты тауарларды жеткілікті өндіріп, шығармау экономикалық қауіпсіздік былай тұрсын, егемендіктен айырады, халық тұрмысының апатқа ұшырауына әкеледі.

Мүмкіндіктері (T)

– Қазақстанның экономикалық дамуының жаңа парадигмасы еліміздің бәсекелік артықшылықтарын тиімді пайдалануға және өндіріс саласындағы еңбек, капитал,

ресурстар, технология сияқты негізгі факторлардың әлеуетін барынша ашуға мүмкіндік береді;

– ауылшаруашылығын ел экономикасының жетекші саласына айналдырып, Президент тапсырмасына сәйкес Еуразия құрлығындағы басты аграрлық орталыққа айналу, алдағы үш жыл ішінде агроөнеркәсіптегі өңделген өнім үлесін 70 пайызға жеткізуімізге зор мүмкіндік береді (Қазақстанның айналасында өнім өткізетін өте үлкен нарықтар бар. Онда сапалы азық-түлік өнімдері тапшы. 2030 жылға қарай әлем халқының азық-түлікке деген қажеттілігі кем дегенде 50% - ға артады, алдағы онжылдықтарда әлемдік азық-түлік бағасы нақты есептеуде 30-50% - ға өсуі күтілуде);

– балама энергия көздерін дамытуға толық мүмкіндігіміз бар (Қазақстан желдің орташа жылдамдығы секундына 5-6 метр болатын жел дәліздерінің болуына байланысты жасыл энергияның, әсіресе жел энергетикасының үлкен әлеуетіне ие, әлемдегі ең ірі уран өндіруші мемлекет ретінде атом энергетикасы мүмкіндіктері зор).

Әлемдік экономиканың баяулауымен байланысты дағдарыс, корона вирусы пандемиясы салдары, елдер арасында соғыс іс-қимылдарының артуы және шикізат бағасының құбылмалы болуы барлық ел экономикасы өсуінің төмендеуіне әкеледі және ең алдымен экономикасы минералды, энергетикалық ресурстарды өндіруге негізделген елдерде рецессияны тудырады.

Әлемдік динамика моделінің әртүрлі нұсқалары ХХІ ғасырдың ортасына қарай қоршаған ортаның ластануының өсуі, табиғи ресурстардың сарқылуы салдарынан жер бетінде аштық, халық санының азаюы, эпидемия және т.б. сияқты дағдарыс, әлемдік апат болуы мүмкін екенін болжауда, апаттан тек төмендегі нұсқалар, модельдер құтқаруы айқын делінген, алдағы мұндай сценарий біздің ел үшін техногендік сипаттағы экономикалық өсуімізге шектеу қояры анық (Кесте 1):

1) «Нөлдік өсу» (Д. Медоуз моделі, тұжырымдамасы)	2) «Өсуге қарсы» (антирост) тұжырымдамасы
<ul style="list-style-type: none"> – адамзат халық санын тұрақтандыруы керек; – өнеркәсіптік өсуді тоқтату, өнеркәсіпте тек қорлардың тозуын ғана өтеп отыру; – азық-түлік өндірісі мен қызмет көрсету саласын ұлғайту үшін тек ауыл шаруашылығын инвестициялау және дамыту 	<ul style="list-style-type: none"> – ЖІӨ деңгейін төмендету (барлық мағынада, бағытта); – ресурстарды тұтыну деңгейін төмендету, нәтижесінде қоршаған ортаның ластану деңгейін азайту; – жоғары білімді және техникалық қаруланған қызметкерлердің еңбек өнімділігі мен нәтижелілігінің өсуіне байланысты жұмыс уақыты құрылымын жұмыс уақытының қысқаруына қарай өзгерту; – қоғамдағы түбегейлі өзгерістер, ресурстарды тұтыну және қоршаған ортаны ластайтын заттардың эмиссиясы тұрғысынан экономика сыйымдылығын төмендету, физикалық өсуге қарсы

Кесте 1. Экологиялық шектеулерді ескере отыра әлемдік даму концепциялары, модельдері [10]
Ескерту: [10] деректер негізінде құрастырылған

Бұлардан басқа экономика мен қоршаған орта арасындағы қатынастарда түбегейлі өзгеріске қол жеткізе алмау экотопия ұғымдарының пайда болуына әкелді («минустық өсу»). Бұл таза түрде экономикалық дамудың барлық шектеулерінің теориясы. Осы тұжырымдаманың негізгі бағыттары: табиғатқа оралу, биологиялық және мәдени әртүрлілік, қарапайым технологиялар, қоршаған ортаны бұзатын ғылыми-техникалық прогрестен бас тарту және т.б. Экотопияның әртүрлі бағыттарында құлықтылықты жетілдіруге, адамгершілікті қалыптастырудың әлеуметтік, діни және рухани аспектілеріне көп көңіл бөлінеді [10. 52-58 б]. Міне, жоғарыда қарастырылған әлемдік даму концепциялар мазмұны қазіргі қолданыстағы ресурстық сипаттағы дәстүрлі экономикалық үлгі негізінде одан әрі даму мүмкін еместігін байқатып отыр.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелерін қорытындылайтын болсақ, адамзат тарихы көрсеткендей, соңғы жылдардағы түбегейлі экономикалық өзгерістер, табиғи заңдылықтарға сәйкес жүзеге асырылатын жобалар мен іс-шаралар ұзақ уақыт аралығында үнемді болып табылады. Орнықты дамуға көшу жөніндегі іс-шаралар дәстүрлі дамуды қолдаумен салыстырғанда бастапқы кезеңнің жоғары шығындарымен жиі байланысты. Осыған байланысты мемлекет, бизнес, қоғам қысқа мерзімді саяси циклдерге назар аудармай, «ұзақ мерзімдік көзқарасты» қалыптастыруы керек.

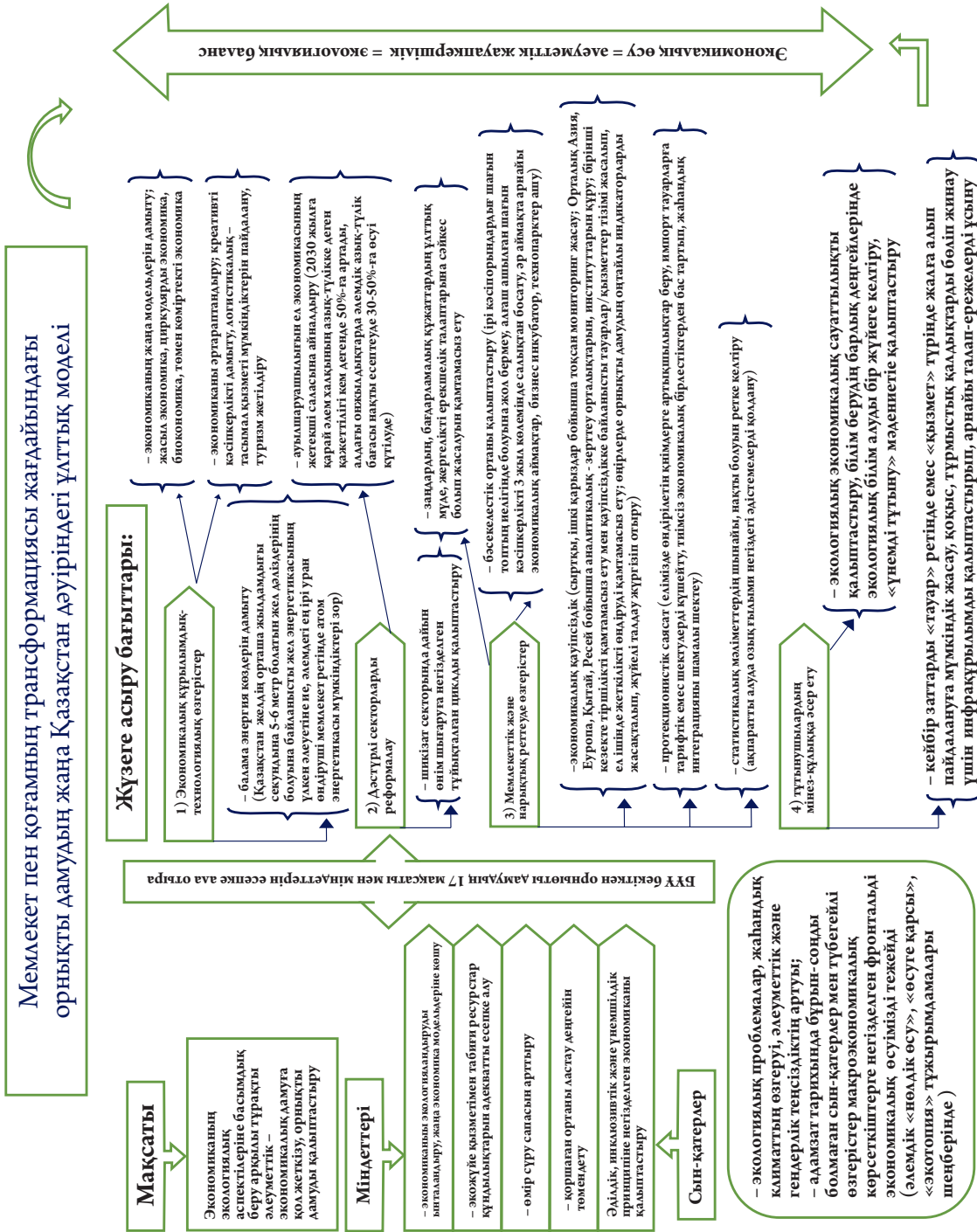
Экологиялық фактор жаңа экономиканы, инновацияларды, жаңғыртуды, технологиялық жаңартуды қалыптастыру үшін барған сайын маңызды басымдыққа айналуға.

Экономиканы экологияландыруды тиімді ету үшін кем дегенде үш құрал қажет:

- 1) экономиканы экологияландыруды ынталандыру (ынталандыру, жеңілдіктер, қаржылық, заңдық қолдаулар т.б.);
- 2) экожүйе қызметі мен табиғи ресурстар құндылықтарын адекватты есепке алу;
- 3) бағада сыртқы әсерлерді (экстреналий) көрсету, яғни экономикалық қызмет кезіндегі экологиялық залалды есепке алу [10. 82-177 б].

Жаһандық экономикалық проблема жер шарын экологиялық апатты жағдайға әкеліп, елдер алдына одан әрі даму жолдарын таңдауға мәжбүр етті.

Қазақстан Республикасының жаңа экономикалық саясаты да осы әлемдік сын – қатерлерді ескере отыра жүргізуі тиіс, орнықты даму бағытына балама жоқ екені даусыз, сондықтан жоғарыдағы барлық зерттеу нәтижелерін ескере келе еліміздің әлеуметтік – экономикалық дамуының тиімділігін арттыру үшін, экологиялы экономиканы, орнықты дамуды қалыптастыру бойынша келесі жетілдіру жолдары анықталады (Сурет 6):

Сурет 5 ҚР орнықты дамуының ұлттық моделі
Ескерту: зерттеу нәтижесінде автормен құрастырылған

- барлық жаңашылдық, бастама - мәдениетті, тәрбиені қалыптастырудан бастау алуы шарт, тұрақты дамуға көшу процестерінің мәнін түсіну үшін білім беруді барлық деңгейлерде экологияландыру, үнемді тұтынуға үйретуге тәрбиелеу маңызды (өркениетті елдер тәжірибесінде мектеп оқушылары апта сайын тұрмыстық қоқыстарды сұрыптау сабақтарына қатысып, онда олар қандай заттарды екінші мәрте қолдануға болатындығын және қандай материалдардың ерекше утилизацияны талап ететінін үйренеді; [17]. Бұл мәселенің маңыздылығын түсінген Қытай елінде ХХІ ғасырдың басында экологиялық өркениетті қалыптастыруға бет бұрып, 2018 жылы «экологиялық өркениет» ұғымын ҚХР Конституциясына енгізді; жапондықтардың табиғатқа тірі жаратылыс ретінде қатынасы ерекше құрметке ие, олар үшін әрбір саябақ, үйлер, мұражай, арал ерекше өнер туындысы болып, табиғатпен бір үйлесімділікте болу дағдысы қалыптасқан);

– экологиялы экономиканы құраушы прогрессивті жаңа экономикалық модельдерді жеделдетіп іс жүзінде енгізу қажет; қалдықтарға қоқыс ретінде емес, ресурс, тауар ретіндегі көзқарасты қалыптастыру, қайта өңдеу, циркулярлы өндірісті дамыту маңызды (м-лы, Швецияда тұрмыстық қалдықтардың 99 %-ы қайта өңделеді, олардан қосымша энергия алынады, әлемде бірінші болып «Қоқыс таралы» заң қабылдаған, қоқысты қайта өңдеу бойынша Германия мемлекеті бүгінде 56,1% қалдықтарын қайта өңдеп отыр); Кейбір тұрмыстық заттарды, техниканы өнім ретінде емес қызмет секілді қабылдап, ұсыну (м-лы, Швецияда тұрмыстық тоңазытқыш өнім ретінде емес, қызмет ретінде қарастырылады.

Ұсынылған мерзім аяқталғаннан кейін қызмет тұтынушы тоңазытқышты өндірушіге/ мамандандырылған ұйымға қайтаруға міндетті, барлық пайдалы компоненттер қоршаған орта мен жұмысшылардың денсаулығы үшін дұрыс және қауіпсіз түрде алынып, шикізат ретінде өндіріске қайтарылады); көпшілік қолданатын түрлі тұрмыстық заттарды уақытша жалға беретін сервистік орталықтарды кеңінен құру (түрлі құрал-саймандар, құрылғы-аспаптар және т.б.), бұл оларды өндіру көлемін азайтып, пайдаланушы қаржысын үнемдеп, сақтау, тасымалдау міндеттерінен құтқарады;

– барлық сала бойынша, ауылды, қалалы жерлерде әсіресе тіршілікті қамтамасыз ететін объектілердің инфрақұрылымына шұғыл түрде кешенді мониторинг жасап, жаңарту бойынша мемлекет деңгейінде тиісті шараларды жүзеге асыруды кезең-кезеңімен қамтамасыз ету (инфрақұрылымның әбден тозуы халықтың тұрмыс сапасына, қоршаған ортаның ластануына тікелей әсер етеді);

– «мықты аймақ – мықты мемлекет кепілі» қағидасын негізге ала отырып, әр аймақтың әлеуметтік-экономикалық орнықты дамуы бойынша тәуекелдерді басқару жүйесін әзірлеп, жедел шешімдер қабылдауда, төтенше жағдайлардың алдын алуда пайдаланып, орнықты даму деңгейінің өлшем-шарттарын анықтау мақсатында қарапайым, түсінікті экологиялық факторларды ескеретін индикаторлар көрсеткіштерін енгізу;

- бірінші кезекте тіршілікті қамтамасыз ету мен қауіпсіздікке байланысты тауарларды елімізде жеткілікті өндіруге қол жеткізу міндетті (тұрмысқа қажетті заттар, азық-түлік, маңызды инфрақұрылым қызметін қамтамасыз ететін заттар, техника және т.б.);
- қоғамда әділдік пен заң үстемдігін орнату, ашықтық пен жариялылықты қамтамасыз ету (жемқорлықпен, көлеңкелі экономикамен күрес);
- балама энергия көздерін игеру көлемін барлық энергетика үлесінде кемінде 50% - ға жеткізуді қамтамасыз ету, су ресурстарын үнемдеу технологиясын қолдануды міндеттеу бойынша қатаң шаралар қабылдау;
- мемлекеттік құрылымдардың аймақтарда орнықты даму бағыттарын жүзеге асыруда, халық шаруашылығын басқаруда ғылыми қауымдастық өкілдерінің пікірлерін ескеру, қабылданатын шешімдердің, құжаттардың ғылыми негізді болуына назар аудару.

Әдебиеттер тізімі

1. Шульга Ю. Устойчивое развитие: что это такое и в чем его значимость. 01 апреля 2021, [Электронный ресурс]. – 2021. – URL:<https://www.forbes.ru/obshchestvo/425081-ustoychivoe-razvitie-cto-eto-takoe-i-v-chem-ego-znachimost> (дата обращения: 07.09.2023).
2. Пивоваров Ю., Тимофеев Т., Шмелев Н. Синтез цивилизации и культуры. Международный альманах. – Институт научной информации по общественным наукам. – Москва: ИНИОН РАН, 2003. – 44 с. (дата обращения: 08.09.2023).
3. Новости ООН, Глобальный взгляд Человеческие судьбы [Электронный ресурс] -2022. – URL:<https://news.un.org/ru/story/2022/10/1433527> (дата обращения: 08.09.2023).
4. Бобылев С.Н. Экологизация экономического развития: учебное пособие. - М: Из-во МГУ, 1993. –980 с. (дата обращения: 09.09.2023).
5. Кузьмина Ю.Д. Концепция устойчивого развития национальной экономики: учеб. пособие. – Пермь: Перм. гос. ун-т, 2011. – 200 с.
6. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. «Егемен Қазақстан» 2012 жылғы 15 желтоқсандағы № 828-831 (27902) (жүгінген күні 11.09.2023).
7. ҚР Үкіметінің 2006 жылғы 12 қазандағы N 981 Қаулысы «Қазақстан Республикасының 2006 – 2024 жылдарға арналған орнықты дамуға көшу тұжырымдамасы туралы» ҚР Президенті Жарлығы жобасы туралы. [Электронды ресурс]– URL:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P060000981_ (жүгінген күні: 12.09.2023).
8. Дорожная карта Казахстана по мониторингу достижения Целей устойчивого развития на 2020-2022 годы. Подготовлено в рамках Программы совместных экономических исследований Правительства Республики Казахстан и Группы Всемирного банка, 27 июня 2019 г. (дата обращения 12.09.2023).
9. Что такое гринвошинг: как отличить настоящую экопродукцию от «зелёного» пиара [Электронный ресурс] – URL:<https://green.reo.ru/articles/tpost/to1nakk2d1-cto-takoe-grinvo-shing-kak-otlichit-nast> (дата обращения: 14.09.2023).

10. Бобылев С.Н. Экономика устойчивого развития: учебник. - Москва: КНОРУС, 2021. - 672 с.
11. ҚР негізгі тауар топтары бойынша экспорт және импортының құрылымы (қаңтар-тамыз 2023 ж.). [Электронный ресурс]– URL:<https://stat.gov.kz/industries/economy/foreign-market/> (жүгінген күні: 17.09.2023).
12. Қазақстан 2022 жылы / Статистикалық жылнама / қазақ және орыс тілдерінде / 418 бет, Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы, Астана 2023 ж. (жүгінген күні: 17.09.2023).
13. ҚР Президенті Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы: Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам [Электронды ресурс]. -2023. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416> (жүгінген күні: 17.09.2023).
14. Молдажанов М.Б. Абатова Б.А. Анализ сельскохозяйственного комплекса региона в обеспечении продовольственной безопасности // Қазіргі әлемдегі қазақстандық ғылым: мәселелерімен болашағы» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы. Alikhan Bokeikhan University. Абай облысы, Семей: «Zhardem» республикалық баспа компаниясы. – 2023. – 204-208 б. (жүгінген күні: 18.09.2023).
15. Өндіріс әдісімен есептелген жалпы ішкі өнім (2023 ж. қаңтар-маусым). [Электронды ресурс]– URL:<https://stat.gov.kz/industries/economy/national-accounts/> (жүгінген күні: 18.09.2023)
16. Орловский Н.С., Зонн И.С. Водные ресурсы Израиля: опыт освоения. Проблемы постсоветского пространства. [Электронный ресурс]. – 2018. – URL: <https://doi.org/10.24975/2313-8920-2018-5-1-8-36>. (дата обращения: 19.09.2023).
17. Амангелді Г.Қоқыс құрсауы. [Электронный ресурс] – 2018. – URL:<https://astana-akshamy.kz/qoqys-qursauy-2/> (жүгінген күні: 19.09.2023)

¹Б.К.Кадыров, ²Б.М.Искаков, ³М.Х.Кадринов

¹Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан

² Университет Туран-Астана, Астана, Казахстан

³Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина,
Астана, Казахстан

Глобальные тенденции и устойчивое развитие в экономике: мировые тенденции и отечественный опыт

Аннотация. В предлагаемой научной статье изучены научные труды ученых, различных экономических школ, международных авторитетных организаций в сфере устойчивого развития, глобализации экономики. В ходе исследования авторами определены, что традиционная модель экономического роста во многом исчерпала себя и альтернативы устойчивому развитию нет, а нарастание экологической напряженности, осознание опасности дальнейшего развития фронтальной экономики все больше будет вынуждать страны пытаться учесть экологические факторы и внедрять новые модели экономики.

Обращено внимание на то, что формирование архитектуры мирового порядка в XXI веке происходит на основе сочетания все более сложных процессов конкуренции между странами, компаниями.

Пока мерой человеческого благосостояния остаются традиционные макропоказатели, на пути перемен существуют огромные препятствия. Рынок видит только эффективность, он не приспособлен чувствовать справедливость или устойчивость. В связи с этим ориентация на традиционные экономические показатели в перспективе может препятствовать переходу к устойчивому развитию. В связи с этим авторы сошлись во мнении, что все более важную роль должны играть индикаторы, отражающие экологические и социальные проблемы, а не формальные макроэкономические показатели роста, также разработаны обоснованные предложения и пути совершенствования, предусмотрены возможности интеграции передовых моделей в отечественный опыт с учетом глобальных вызовов.

Все предложения и рекомендации, выдвинутые в научной статье, имеют научно обоснованный и практически применимый характер. Авторы достаточно корректно используют известные научные методы обоснования полученных результатов, выводов и рекомендаций.

Ключевые слова: устойчивое развитие, глобализация, экономический рост, новая экономическая модель, окружающая среда, экологическая экономика.

¹**B. Kadyrov, ²B. Iskakov, ³M. Kadrinov**

¹*Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan*

²*«Turan-Astana» University Astana, Kazakhstan*

³*Kazakh Agrotechnical Research University named after S. Seifullin, Astana, Kazakhstan*

Global trends and sustainable development in the economy: global trends and domestic experience

Abstract. The proposed scientific article examines the scientific works of scientists, various economic schools, international authoritative organizations in the field of sustainable development, economic globalization. In the course of the study, the authors determined that the traditional model of economic growth has largely exhausted itself and there is no alternative to sustainable development, and the increase in environmental tensions, the awareness of the danger of further development of the frontal economy will increasingly force countries to try to take into account environmental factors and introduce new economic models.

Attention is drawn to the fact that the formation of the architecture of the world order in the XXI century is based on a combination of increasingly complex processes of competition between countries and companies.

While traditional macro indicators remain a measure of human well-being, there are huge obstacles to change. The market sees only efficiency, it is not adapted to feel fairness or sustainability. In this regard, focusing on traditional economic indicators in the future may hinder the transition

to sustainable development. In this regard, the authors agreed that indicators reflecting environmental and social problems, rather than formal macroeconomic growth indicators, should play an increasingly important role, reasonable proposals and ways of improvement have also been developed, opportunities for integrating advanced models into domestic experience are provided, taking into account global challenges.

All suggestions and recommendations put forward in the scientific article are scientifically sound and practically applicable. The authors quite correctly use well-known scientific methods to substantiate the results, conclusions and recommendations.

Keywords: sustainable development, globalization, economic growth, new economic model, environment, ecological economy.

References

1. Shul'ga Y. Ustoychivoe razvitie: chto eto takoe i v chem ego znachimost' 01 aprelya 2021, [Sustainable development: what is it and what is its significance on April 01, 2021]. – Available at: <https://www.forbes.ru/obshchestvo/425081-ustoychivoe-razvitie-chto-eto-takoe-i-v-chem-ego-znachimost> (accessed: 07.09.2023)
2. Pivovarov Y., Timofeev T., Hmelev N.S. Sintez civilizatsii i kul'tury. Mezhdunarodnyy al'manah. - Institut nauchnoy informatsii po obshchestvennym naukam. [Synthesis of civilization and culture. International Almanac. - Institute of Scientific Information on Social Sciences]. (INION RAS, Moscow, RF, 2003, 44) (data obrashcheniya: 08.09.2023 g) [in Russian]
3. Novosti OON, Global'nyy vzglyad chelovecheskie sud'by [UN News, A global view of Human Destinies]. Available at: <https://news.un.org/ru/story/2022/10/1433527> (accessed: 08.09.2023) [in Russian]
4. Bobylev S.N. Ekologizatsiya ekonomicheskogo razvitiya. Uchebnoe posobie. Iz-vo MGU, [Ecologization of economic development. Study guide.](Moscow State University, 1993. 980). (accessed: 09.09.2023) [in Russian]
5. Kuzmina Y.D. Konceptsiya ustoychivogo razvitiya nacional'noj ekonomiki: ucheb.posobie. [The concept of sustainable development of the national economy: textbook.stipend]. (Perm. state University, Perm, 2011, 200).[in Russian]
6. Nazarbaevtyn N.A. Kazakstan halkyna ZHoldauy. «Kazakstan-2050» Strategiyasy kalyptaskan memlekettin zhana sayasi bayyty. «Egemen Kazakstan» 2012 zhyly 15 zheltoksandagy № 828-831 (27902). [N. A. Nazarbayev's message to the people of Kazakhstan. The strategy «Kazakhstan-2050» is a new political course of the established state. «Egemen Kazakhstan» dated December 15, 2012 No. 828-831] (accessed 11.09.2023).
7. Ykimetinin K.R 2006 zhylyy 12 kazandagy N 981 Kaulysy «Kazakstan Respublikasynyn 2006 - 2024 zhyldarga arnalyan ornykty damuga koshu tyzhyrymdamasy turaly» KR Prezidenti ZHarlygy zhobasy turaly. [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 12, 2006 No. 981 on the draft Decree of the President of the Republic of Kazakhstan «On the Concept of transition of the Republic of Kazakhstan to sustainable development for 2006-2024»]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P060000981> (accessed: 12.09.2023).

8. Dorozhnaya karta Kazahstana po monitoringu dostizheniya Celej ustojchivogo razvitiya na 2020-2022 gody. Podgotovleno v ramkah Programmy sovместnyh ekonomicheskikh issledovanij Pravitel'stva Respubliki Kazahstan i Gruppy Vsemirnogo banka, 27 iyunya 2019 g. [Roadmap of Kazakhstan for monitoring the achievement of the Sustainable Development Goals for 2020-2022. Prepared within the framework of the Joint Economic Research Program of the Government of the Republic of Kazakhstan and the World Bank Group, June 27, 2019.]. (accessed 12.09.2023). [in Russian]
9. Chto takoe grinvoshing: kak otlichit' nastoyashchuyu ekoprodukciyu ot «zelyonogo» piara [What is greenwashing: how to distinguish real eco-products from «green» PR]. Available at: <https://green.reo.ru/articles/tpost/to1nakk2d1-chto-takoe-grinvoshing-kak-otlichit-nast> (accessed: 14.09.2023).
10. Bobylev S.N. Ekonomika ustojchivogo razvitiya: uchebnik [Economics of Sustainable development: textbook] (Moscow: KNORUS. - 2021. – 672) (accessed 14.09.2023). [in Russian]
11. KR negizgi tauar toptary bojnsha eksport zhane importynyn kyrylymy (kantar-tamyz 2023 zh.). [The structure of exports and imports by the main commodity groups of the Republic of Kazakhstan (January-August 2023).] Available at: <https://stat.gov.kz/industries/economy/foreign-market/> (accessed: 17.09.2023).
12. Kazakstan 2022 zhyly / Ctatistikalyk zhylnama / kazak zhane orys tilderinde / 418 bet, Kazakstan Respublikasy Strategiyalyk zhosparlau zhane reformalar agenttigi Yltyk statistika byurosy, Astana 2023 zh. [Kazakhstan in 2022 / statistical Yearbook / in Kazakh and Russian / p. 418, National Bureau of Statistics of the Agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and Reforms, Astana 2023].
13. KR Prezidenti K.K.Tokaevtyn Kazakstan halkyna zholdauy: Adilette memleket. Birtytas ylt. Berekeli kogam [Message of the President of the Republic of Kazakhstan K. K. Tokayev to the people of Kazakhstan: a just state. One nation. Blessed society]. Available at: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-Kasym-ZHomart-Tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416> (accessed: 17.09.2023).
14. Moldazhanov M.B. Abatova B. A. Analiz sel'skohozyajstvennogo kompleksa regiona v obespechenii prodoval'stvennoj bezopasnosti. Kazirgi alemdegi kazakstandyk gylym: maseleleri men bolashagy» halykaralyk gylymi-tazhiribelik konferenciya materialdarynyn zhinagy. [collection of materials of the international scientific and practical conference «Analysis of the agricultural complex of the region in ensuring longitudinal safety. Kazakh science in the modern world: problems and prospects»]. (Alikhan Bokeikhan University. Abai region, Semey: Republican publishing company «Zhardem». 2023. 204-208) (zhyingen kyni: 18.09.2023).
15. Ondiris adisimen esep telgen zhalpy ishki onim (2023zh. kantar-mausym). [Gross domestic product calculated by the production method (January-June 2023).]. – Available at: <https://stat.gov.kz/industries/economy/national-accounts/> (accessed: 18.09.2023)
16. Orlovskij N.S., Zonn I.S. Vodnye resursy Izrailya: opyt osvoeniya. Problemy postsovetskogo prostranstva. [Elektronnyj resurs] -2018. [Orlovsky N.S., Sonn I.S. Water resources of Israel: the experience of development. Problems of the post-Soviet space.]. – Available at: <https://doi.org/10.24975/2313-8920-2018-5-1-8-36>. (accessed: 19.09.2023)
17. Amangeldi G. Kokys kyrsauly. [Elektronnyj resurs] - 2018. – [Amangeldy G. garbage hoops.]. – Available at: <https://astana-akshamy.kz/qoqys-qursauly-2/> (accessed: 19.09.2023)

Сведения об авторах:

Кадыров Б.К. – PhD, Alikhan Bokeikhan University, «Бизнес және басқару» кафедрасының аға оқытушысы, «Болашақ» бағдарламасы стипендиаты, Энергетик к-сі 1/100, Семей, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-6629-8581>

Искаков Б.М. – «Тұран-Астана» университеті, экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор; «Бизнес әкімшілік» кафедрасының профессоры, 010000 Ы.Дүкенұлы көш., 29, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-3989-7631>

Кадринов М.Х. – С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, экономика ғылымдарының магистрі, «Есеп және қаржы» кафедрасының аға оқытушысы, Сауран к-сі, 12/1, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-2424-200X>

Kadyrov B. – PhD., Senior lecturer, Department of Business and Management, Alikhan Bokeikhan University, 1/100 Energetik str., Semey, Kazakhstan.

Iskakov B. – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Business, «Turan-Astana» University, 29 Y.Dukenuly str., Astana Kazakhstan.

Kadrinov M.H. – Master of Economics, Senior Lecturer, Department of Accounting and Finance, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, 12/1 Sauran str., Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).